

ФОЛЬКЛОР І МОВА

УДК 811. 161. 2

Галина КОЧЕРГА

ІСТОРИЧНА СУФІКСАЛЬНА СЕМАНТИКА ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ОСВОЄННЯ ДІЙНОСТІ (КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

У статті здійснено комплексний аналіз української суфіксальної системи (в діахронії), елементи якої на сьогодні є активними засобами формо- і словотворення, продуктивними дієслівними суфіксами чи суфіксами віддієслівних дериватів. Когнітивний підхід до мови ставить перед вивченням словотвору слов'янських мов нові завдання і відкриває нові перспективи. Мотивоване значення похідного слова репрезентує істотні для пізнання світу й комунікації в певній лінгвокультурній спільноті концепти розчленовано, як комплекс структурованих смислів. Когнітивне дослідження похідних слів і словотвірних моделей дозволяє виявити специфіку відмінностей між мовами, що віддзеркалює особливості у сприйнятті їх носіями навколишнього світу. Вивчення дериваційних процесів дозволяє осмислити пізнавальну й інтерпретаційну діяльність людини. Сучасне дослідження процесів словотворення здійснюється в широкому контексті вивчення людського сприйняття, концептуалізації й категоризації навколишнього світу. Історичній суфіксальній семантиці належить якнайважливіша роль у номінативному процесі, що віддзеркалює особливості людського світосприйняття, специфіку культурно-історичного досвіду певного народу. Аспекти когнітивної концепції словотворчої мотивації узагальнені О.О. Селівановою. Дослідниця підкреслює, що однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються у структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості [8].

Ключові слова: когнітивна концепція, демінутивна й аугментативна семантика, суфіксація, ментальність, дійсність, словотворча мотивація, історична деривація, узагальнено-абстрактна семантика.

Постановка проблеми. У гносеологічному аспекті словотвірне значення у складному поетапному мисленнєво-мовленнєвому акті

виконує функцію конкретизації, деталізації частиномовного значення як класифікатора й категоризатора пізнаваної об'єктивної дійсності на шляху до становлення індивідуального лексичного значення або його перекатегоризації [1, 36]. Тому необхідним є створення типології словотвірних значень і засобів їх реалізації [1, 55]. Результати дослідження деривації виходять за межі суто лінгвістичної проблематики і дають змогу з'ясувати окремі сторони пізнавальної діяльності людини, структури мисленнєвого освоєння навколишнього світу [1, 166].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан розвитку лінгвістики позначений поверненням до антропоцентричного підходу до мови, підвалини якого заклали Й.Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О.О. Потебня. Одним із найважливіших напрямків розвитку зазначеної традиції виступає теорія мовних картин світу, репрезентована в українському мовознавстві публікаціями І.О. Голубовської, С.Є. Єрмоленка, В.В. Жайворонка, Т.В. Радзівської, О.О. Селіванової, Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Ж.П. Соколовської, Н.І. Сукаленко, О.В. Тищенко, Г.М. Яворської, а в зарубіжній лінгвістиці дослідженнями Н.Д. Арутюнової, А. Вежбицької, О.С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, О.О. Леонтьєва, В.І. Постовалової, Б.О. Серебренникова, Ю.С. Степанова, В.М. Телії, А.А. Уфимцевої, А.Д. Шмельова та ін.

Переважна більшість публікацій з проблематики мовних картин світу присвячена лексиці і фразеології, однак світогляд носіїв мови віддзеркалюється й на всіх інших мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному. Утілення мовної картини світу на рівні граматики досліджують Т.В. Булигіна, А.Д. Шмельов [Булигіна, Шмелев 1997], А.І. Даниленко [Даниленко 2003], О.Т. Кривонос [Кривонос 2001], О.С. Кубрякова [Кубрякова 2004], Дж. Лакофф [Лакофф 1988], В.М. Топоров [Топоров 1986], П.В. Чесноков [Чесноков 1984] та ін.

Як підкреслює В.В. Грещук, за порівняно короткий час дериватологія пройшла етап не тільки свого становлення, а й бурхливого розвитку й утвердження як провідна галузь лінгвістики – після того, як В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Л.А. Булаховський, І.І. Ковалик, Л.Л. Гумецька та інші дослідники обґрунтували необхідність виділення науки про словотвір в окрему галузь лінгвістичних знань із своїм чітко визначеним окремим спеціальним предметом дослідження, системою наукових понять і термінів та властивими їй принципами й методами дослідження [1, 3].

І.І. Ковалик як фундатор української дериватологічної школи,

розбудував теоретичний апарат словотвору, визначив одиниці словотвірної системи мови, способи словотворення, основні тенденції його розвитку [11, 11].

З'ясувати низку семантичних проблем словотвору допомогли дослідження глибинних процесів деривації у їх зв'язку з категоріальною структурою мислення в межах цілісності мисленнєво-мовленнєвої діяльності як особливого специфічного прояву комунікативної діяльності. Дослідження словотвору в семантичному аспекті спирається на те, що утворенню слова з властивою йому семантикою і словотвірною структурою передують мисленнєве препарування об'єкта номінації. Тому словотвір слідом за Ф.І. Буслаєвим, Я. Розвадовським, В. Дорошевським, М. Докулілом вивчають із опорою на логічні, поняттєві категорії [1, 4].

В українському мовознавстві вперше термін суфікс було вжито П. Залозним (1906), а префікс – О. Огоновським (1889) [Енци. Укр. мова, 670, 520]. Є.А. Карпіловська використовує поняття суфіксальної одиниці на позначення родового поняття, а саме будь-якого складника суфіксальної (післякореневої) частини простого (= з одним коренем) слова незалежно від його форми, змісту чи функції в ньому. Суфіксальні одиниці розташовані в складі структури слова між коренем і флексією (у словах змінюваних частин мови) або (за відсутності словозміни) між коренем і абсолютним кінцем слова. Суфіксальна одиниця може дорівнювати окремій суфіксальній морфемі, становити поєднання кількох (максимум чотирьох) окремих морфем або складатися з морфемі й несамотійного, зв'язаного з нею, невіддільного від неї елемента-ускладнювача різної довжини [2, 11- 13].

Виклад основного матеріалу. Як підкреслює М. Докуліл, перевагу суфіксів над іншими афіксами, зокрема префіксами, як загальну тенденцію в мовах світу пояснюють тим, що, за свідченнями експериментів, при сприйнятті і відтворенні слів більшої уваги надають їхній початковій частині. Мовна структура відтворює цю особливість, висуваючи на пріоритетне місце у слові кореневий елемент і надаючи перевагу суфіксам як словозмінним і словотворчим формантам [11, 215-216]. Важливо відзначити, що суфіксальне словотворення може виступати пов'язаним із кардинальними семантичними змінами. Як зазначає У.М. Штанденко, міжкатегорійний словотвірний акт, у якому вихідною одиницею виступає іменна частина мови, а похідною – дієслово, є унікальним мовним явищем, оскільки для нього характерна кардинальна семантична трансформація: значення субстантивності трансформується у значення процесуальності. Таке перетворення породжує складні й розгалужені за типами мотиваційні відношення,

що відображають усе розмаїття взаємозв'язків між предметом (ознакою) і дією. При цьому особливий інтерес у моделюванні зазначених семантичних процесів становить природа і роль важливого учасника і рушія описуваного процесу – словотворчого форманта констатує [11, 5], а також засвідчує[4].

Афіксація в цілому і суфіксація зокрема аж ніяк не є суто формальними засобами, а якнайтісніше пов'язані з глибинними семантичними явищами мови, які, у свою чергу, віддзеркалюють когнітивні процеси, інтелектуальне членування і впорядкування світу людиною за допомогою закладених у мові понять і думок, що і послугувало метою нашої статті.

Досліджуючи, у процесі узагальнено-абстрактну семантику, фіксуємо, коли за допомогою суфікса від основи з предметним значенням утворюється слово з абстрактним значенням, то спостерігається розширення семантики. Якщо ж суфікс здійснює функцію уточнення, то має місце звуження значення. У той самий час існують і суфікси, які не змінюють обсягу значення слова, – вони тільки міняють належність слова до частини мови і можуть бути вербалізаційними (утворюють дієслово), адвербіалізаційними (утворюють прислівник), ад'єктивізаційними (утворюють прикметник), субстантивізаційними (утворюють іменник). Сам по собі суфікс, як правило, має більш узагальнену семантику порівняно з кореневою морфемою і словом у цілому (пор. цінні міркування І.К. Кучеренка щодо рівнів узагальнення семантики слів). Значення суфікса можна розглядати як родові порівняно зі значенням слова, в котрому наявний суфікс, як видовим. Суфіксальні утворення з узагальнено-абстрактною семантикою функціонують передусім у текстах наукового [10], публіцистичного, офіційно-ділового і конфесійного [5] стилів, тоді як у текстах розмовного, художнього та епістолярного стилів, відповідно до їхньої специфіки, суфіксальні утворення менше вживані.

В історичній суфіксації відіграє важливу роль демінутивна й аугментативна семантика, коли найменування з абстрактною семантикою описують специфіку денотата, то інші суфіксальні утворення – зі зменшувально-пестливою семантикою – визначаються конотативним компонентом значення слів, потребами мовців у якнайточнішому відтворенні певних емоцій. Демінутиви є яскравим прикладом мовного матеріалу, виразно окресленого для когнітивного дослідження суфіксації. Як зазначає Н.В. Руда, залучення етнопсихолінгвістичного та лінгвокультурологічного аспектів у процес дослідження зазначених мовних фактів дозволило пояснити національно-мовну специфіку

вираження демінутивного значення в українській та інших залучених до зіставлення мовах [8, 16], а також [7].

Мовну категорію демінутивності відносять до універсальних категорій, що виявляються наслідком спільності законів людського мислення, відображених у мовах світу. Виразники категорії демінутивності поряд із основними значенням – позначенням малості – виконують також функцію вираження оцінно-емоційного ставлення до об'єктів або явищ дійсності. Демінутиви фіксують особливості оцінно-емоційної концептуалізації дійсності та мовної репрезентації оцінок і емоцій – категорій універсальних, але таких, що мають ідіоетнічну специфіку свого вираження в національно-мовних картинах світу [8, 1].

Конкретні засоби вираження демінутивності розвиваються відповідно до загальних типологічних особливостей мовного ладу. Так, в українській мові як флективній синтетичній із дво- і триморфемною будовою типового слова використовується переважно суфіксальний словотвір (кількість українських демінутивних суфіксів перевищує 50, і переважна їх більшість продуктивні [8, 13]), тоді як, наприклад, в аналітичній англійській мові з переважно одноморфемною будовою слова морфологічний арсенал демінутивного вираження значно бідніший, тому великої ваги набувають аналітичні засоби вираження значення зменшеності [8, 5].

Емоційно-пестливі найменування (демінутиви) традиційно відносять до найбільш етноспецифічних мовних засобів, і в українській мові їх масив значно більш розвинений порівняно не тільки з західноєвропейськими (романськими і германськими), але й іншими слов'янськими мовами. До найбільш специфічних особливостей деривативної системи української мови зазвичай відносять уживання зменшувально-пестливих суфіксів із коренями негативної семантики, що пом'якшує їх значення: бідонька, горенько, воріженьки.

Наведені вище факти засвідчують, що переважна більшість демінутивних суфіксів української мови має позитивну семантику, що чітко простежується, наприклад, при перекладі російських демінутивів із негативним значенням українською мовою. Найбільшу порівняно з іншими мовами розповсюдженість і семантико-функціональну навантаженість демінутивних одиниць в українській мові можна пояснити як впливом психоповедінкових архетипів, що тісно переплітаються з традиційним світоглядом, ліризмом, естетизмом українців, так і власне історією української мови, специфіку формування якої визначали значною мірою народно-розмовні та писемні джерела [8, 13].

В українській мові відповідні суфікси надають зменшувально-пестливого значення не лише іменникам (бур'янець, дитиночка,

зайченятко, кашка, комашечка, носочок, промінчик, розрадонька, сестриця, хлопчатко), але й прикметникам (гарнюсінький, дурнесенький, зелененький, малесенький, невеличкий), прислівникам (зраночку, дрібнесенько, легенько), займенникам (всенький, кожнісінький), числівникам (першенький, тройко) і навіть дієсловам (їсточки, спатусі, спатуні) і вигукам (пробочку! від пробі!) [8, 5-6, 10]. Варто зазначити, що подібні утворення використовуються переважно в текстах розмовно-побутового і художнього стилів, тоді як, наприклад, у текстах офіційно-ділового і наукового стилів такі утворення неможливі.

Констатуємо, що такі найменування, серед іншого, мали на меті словесний магичний вплив на об'єкт – задобрення негативного словом (пор. назви Сонця і Місяця зі зменшувальними суфіксами ще у праслов'янській мові, що віддзеркалюють поклоніння світилам; подібну роль відігравав демінутивний суфікс у слові *серце*).

Деякі демінутивні суфікси української мови, зокрема -к-, успадковані через праслов'янську мову ще з праіндоєвропейської, і мають відповідники, зокрема, в латинській мові, яка завдяки своїй синтетичності виявляє подібності з українською мовою в уживанні демінутивної суфіксації [8, 6]. Як в українській мові, так і в латинській виявлені явища а) повторної демінутивізації і б) дедемінутивізації [8, 6-7]. Поряд із суфіксами значення демінутивності в українській мові може бути виражене малопродуктивними префіксами: підлатати, паморозь, сутінь [8, 7].

Експресивну функцію, пов'язану з віддзеркаленням ідіоетнічної картини світу, виконують і суфікси збільшувально-згрубілої (аугментативної) семантики: укр., рос., болг. -ищ-(е), польськ. -uch-(a), -sk-(o), -isk-(o), -ul-(a) (наприклад, *ʔaba – ʔabucha – ʔabsko – ʔabisko – ʔabula*), -ior (*kamieʔ – kamulec – kamior*). У романських мовах подібну функцію виконують також суфікси, тоді як у германських – префікси [Augmentative], як фіксує дослідниця [12].

За спостереженням А. Мейє, писемні пам'ятки слов'янських мов майже не дають уявлення про деякі типи суфіксації, що посідають значне місце в живих слов'янських мовах, а саме ті, які мають зменшувальну і збільшувальну семантику. Ці утворення є "цілком вільними" й так само вільно розвиваються, репрезентуючи один із важливих виражальних засобів "просторічної мови" [6, 299].

Демінутивна суфіксація в її фонемному складі має значний звукосимволічний потенціал, широко послуговуючись голосним і, палатальними приголосними та ін. Для прикладу, варто порівняти укр. хлопчик, рос. мальчик- турецьк. kitab"книжка", kitap-ʔук, однак тут,

скоріше за все, маємо міжмовну омонімію: слов'янський суфікс -чик являє собою за походженням комплекс двох суфіксальних морфем з тією самою зменшувальною семантикою, -ьс- і -ік-, які можуть уживатися й окремо (хлопъ – хлоп-ьц-ь / хлопець, маль – мал-ьц-ь / малець, домъ – дом-ик-ь).

Отже, когнітивний аналіз словотворення якнайтісніше пов'язаний з етимологічним аналізом або, принаймні, дослідженням діахронічного, історичного словотворення. І.І. Ковалик визнає слушність висновку Л.А. Булаховського, зробленого на матеріалі української й чеської літературних мов, про наявність явища постійної "дедемінітивізації" літературної мови [3, 17].

Отже, носії української мови здебільшого вільно утворюють суфіксальні похідні демінутивної семантики, причому від різних частин мови, використовуючи різні демінутивні суфікси. Це свідчить про дію активних живих процесів суфіксального вираження зменшувально-пестливої семантики в сучасній українській мові – як розмовній, так і літературній, що відповідає і особливостям українського народнопоетичного мовлення.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Пізнавальна функція мови реалізується, серед іншого, у мовному віддзеркаленні світобачення етносу, що виступає колективним носієм мови. Особливості мовної репрезентації етнічної ментальності втілюються у мовній картині світу як вербалізованій формі концептуальної картини світу. Мовна картина світу етносу реалізується на всіх рівнях мови, зокрема й на рівні словотворення. Специфіка такого відтворення є предметом нової лінгвістичної галузі – когнітивного словотвору або когнітивної дериватології. Підходи цієї галузі застосовні не тільки до сучасного синхронного зрізу мови, але й до діахронного – як до писемної історії мови, так і до реконструйованих етапів її розвитку, включаючи прамовні стани попередніх епох.

Семантичними домінантами суфіксального способу словотворення виступають збільшувальна і зменшувальна (демінутивна й аугментативна) семантика, що втілює і конотативні, і метафоричні значення (зокрема при утворенні назв частин предметів на основі антропоморфізації), узагальнена й абстрактна семантика, що є винятково важливою для творення галузевої лексики й термінології і нероздільно пов'язана з процесами інтелектуалізації мови в процесі витворення її офіційно-ділового й наукового стилів. За допомогою суфіксальних засобів відбувається освоєння ономапоетичних (звуконаслідувальних і звукосимволічних) утворень мовною системою. Суфіксація, зокрема

іменникова, виступає маркером українського фольклорного мовлення і засобом створення ефекту наслідування народнопоетичного тексту в авторських художніх творах.

Важливим експресивним засобом праслов'янського словотвору виступає редуплікація [6, 300]. Теорія редуплікації у зв'язку з ономапоєю розроблена в кандидатській дисертації З.О. Пахолок. Існує в праслов'янській мові і словоскладання [6, 300-303], пор. дослідження індоєвропейських складних основ А.О. Білецьким. Однак і редуплікація, і словоскладання, на відміну від суфіксації, не виступають продуктивними засобами словотворення в сучасних слов'янських мовах, зокрема й в українській, але дослідження яких може бути перспективою подальших наукових студій.

Summary. Kocherga G. Historical Suffix Semantics as Reflection of Mental Understanding of Reality (Cognitive Aspect). The article considers the problem of complex analysis of Ukrainian suffix system (in diachronic), the elements of which are the active means of form- and word-formation, productive verbal suffixes or the suffixes of verbal derivatives. Cognitive approach to the language sets new tasks for studying word-formation of the Slavic languages and opens new perspectives. The motivated meaning of a derivative word represents a significant (for the cognition of the world and communication in a definite linguistic and cultural community) concept being dissected as the complex of structured meanings. The cognitive research of derivatives and word-forming models allows revealing the specific character of differences between languages that reflect features in native speakers' perception. The study of derivative processes help to understand human cognitive and interpretative activity. The modern research of word-formation processes is implemented in the wide context of human worldview study, environment conceptualization and categorization. Historical suffix semantics has the most important role in nominative process reflecting the features of human worldview, the specific character of cultural and historical experience of a certain nation. The aspects of cognitive conception of word-forming motivation were generalized by O.O. Selivanova. The researcher stresses that one of the urgent problems of modern word-formation and nomination theory is the study of motivational mechanisms found in the structural and semantic ties between the derivative and forming units of language system on verbal level and being the way of language representation of conceptual relations of synergetic system of ethno-consciousness on the cognitive level [8].

Key words: cognitive conception, diminutive and augmentative semantics, suffixation, mentality, reality, word-forming motivation, historical derivation, generalized abstract semantics.

Список використаної літератури

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір / В.В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
2. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної

мови: будова та реалізація / Є.А. Карпіловська. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1999. – 298 с.

3. Ковалик І.І. Питання слов'янської дериватології у працях академіка Леоніда Арсенійовича Булаховського / І.І. Ковалик // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період: Тези доповідей республіканської наукової конференції / С.П. Самійленко (гол. ред.). – К.: Радянська школа, 1967. – С. 16 – 18.

4. Кочерга Г.В. Мотивація відмінникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.

5. Мазурина Н.К. Словообразование существительных со значением лица в русском языке XI-XIV вв. / Н. К.Мазурина : Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Московский государственный областной университет. – М., 2007. – 22 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.avtoeref.mgou.ru/ar/107.pdf](http://www.avtooref.mgou.ru/ar/107.pdf).

6. Мейе А. Общеславянский язык / Антуан Мейе : Пер. с франц. / общ.ред. С.Б. Бернштейна. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2001. – 500 с.

7. Руда Н.В. Демінутиви як виразники етнічної специфіки емоційно-оцінної концептуалізації в мовах світу (перспективи досліджень) / Н.В. Руда // Мовні і концептуальні картини світу: [збірник наукових праць]. – К.: Вид.-полігр. центр "Київський університет", 2007. – Вип. 21. – Ч. 3. – С. 64-69.

8. Руда Н.В. Мовна репрезентація категорії демінутивності: універсальне та ідіоетнічне: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство / Н.В. Руда; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.

9. Селіванова О.О. Когнітивна концепція словотворчої мотивації / О.О. Селіванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: selivanova.net/downloads/Cognitive%20concept%20of%20word%20formation.pdf.

10. Шалимова Ю.М. Функционирование отглагольных существительных на -ние в научном стиле современного русского литературного языка (На материале заголовков научных работ по теме "Словообразование") / Юлия Шалимова : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. -Волгоград, 2004. – 203 с.

11. Штанденко У.М. Відмінний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV – XVIII ст. / У.М.Штанденко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2008. – 208 с.

12. Panocova, R. Evaluative suffixes in Slavic / Renata Panocova // Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Series IV: Philology and Cultural Studies. – 2011. – Vol. 4. – No. 1. – Pp. 175-182 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://but.unitbv.ro/Bulletin/BU_2011/Series%20IV/BULETIN%20IV%20PDF/26%20PANOCOVA.pdf.

Список використаних джерел

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред. кол. О.С. Мельничук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982-2012.- Т. 1. -631 с.; Т. 2 – 6.
2. Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch, b. 1, Heidelberg, 1924.

Одержано редакцією – 21.11.2014. Прийнято до публікації – 15.12.2014.